

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (на середньострокову перспективу)¹

У забезпеченні сталого економічного зростання в Україні роль промисловості – наймасштабнішого сектору національної економіки – залишається провідною. Достатньо нагадати, що нині в ньому виробляється близько 40% загальноукраїнського випуску товарів і послуг, 80% їх експорту, створюється понад 30% валової доданої вартості. У промисловості сконцентровано приблизно третину основних засобів і зайнятих в економіці. При всій складності сьогоденної ситуації промислове виробництво є одним з основних джерел оплати праці найманих працівників, прибутків підприємців, податкових і валютних надходжень держави.

Усе очевиднішою стає невідповідність динаміки, структури й ефективності промислового виробництва завданням як теперішнього моменту, так і перспективи соціально-економічного розвитку країни. Збереження нинішнього технічного рівня та темпів оновлення виробничих потужностей, ресурсо- та наукоємності виробництва, продуктивності капіталу і праці, динаміки інвестицій та інновацій стає серйозною загрозою для подальшого нарощування національного промислового потенціалу і підвищення його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках. Це свідчить про те, що на державному рівні бачення проблем і стратегії розвитку промисловості, з одного боку, та обрані

організаційно-економічні регулятори, з іншого, не є адекватними новому інституційному середовищу, сучасній соціально-економічній ситуації як усередині країни, так і за її межами.

Нові стратегічні цілі та завдання у цьому секторі національної економіки можуть бути досягнуті лише на основі активної, послідовної, науково обґрунтованої і сучасної за концепцією та механізмами формування і реалізації державної промислової політики.

Наявність чинної Концепції промислової політики (2003 р.) та Державної програми розвитку промисловості у 2003-2011 рр. (постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2003 р. № 1174) не знімає з порядку денного питання актуалізації її засад, принципів та цільових орієнтирів. Про це свідчать не тільки наукові та практичні дискусії фахівців, але і поява нових програмно-стратегічних документів (наприклад, "Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року" – розпорядження Кабінету Міністрів України № 947-р від 09.07.2008 р.). Тим більше відкритою є *проблема ефективних механізмів її формування і реалізації, які б ураховували нові тенденції у міжнародній теорії і практиці державного регулювання й управління промисловим розвитком та були адаптованими до національних реалій.*

Принципові якісні зміни сучасних факторів і умов соціально-економічного розвитку України зумовлюють *актуальність системного оновлення концептуальних положень державної промислової політики.* Його головна мета – забезпечення адекватного реагування

¹ Матеріал підготовлено до друку редакційною колегією у складі: акад. НАН України О.І. Амоши, чл.-кор. НАН України В.П. Вишневського, к.е.н. Л.О. Збаразької. Особлива подяка за цінні поради та зауваження д.е.н. В.В. Дементьєву і д.е.н. В.І. Ляшенку.

держави на найважливіші виклики, пов'язані з провідними тенденціями світогосподарського розвитку – фінансово-економічною глобалізацією, постіндустріальною та екологічною модернізацією, новою соціогуманітарною орієнтацією. Це сприятиме розвитку конкурентоспроможної у стратегічно визначальних галузях (секторах) національної промисловості відповідно до динамічних змін зовнішнього і внутрішнього середовища та з урахуванням особливостей довгих технологічних хвиль.

Критично узагальнюючи існуючі наукові напрацювання, стратегічні та програмні документи, чинне законодавчо-нормативне забезпечення процесів функціонування і розвитку промисловості, науковці Інституту економіки промисловості НАН України пропонують власну *концептуальну версію державної політики у промисловій сфері на середньострокову перспективу, а також пропозиції щодо формування і застосування механізмів її реалізації.*

Теоретичним фундаментом розроблених концептуальних пропозицій щодо вдосконалення державної промислової політики є положення неокласичної економічної теорії, згідно з якими ринкова економіка сама по собі внаслідок недосконалої конкуренції (наявності природних та інших монополій), екстерналій (позитивних, наприклад у вигляді результатів наукових досліджень, та негативних – забруднення навколишнього середовища тощо) і "провалів" ринку (зокрема, недостатніх стимулів до надання суспільних благ) не в змозі забезпечити ефективний розвиток промисловості. Крім того, в українських умовах особливе значення мають положення неінституціональної економічної теорії, яка акцентує увагу на обмеженій

раціональності економічних суб'єктів, трансакційних видатках (на захист прав власності, примушення до виконання контрактів, пошук інформації тощо) і "провалах" держави (її неспроможності за певних умов ухвалювати і реалізовувати ефективні рішення в суспільних інтересах), ролі політичних інститутів і політичних ринків.

Колектив інституту розглядає подані розробки як основу для широкої аргументованої дискусії за участі науковців і виробничників-практиків щодо ефективної стратегії промислового розвитку України на сучасному етапі. Інтелектуальний ресурс спільних дій має бути максимально використаний для підготовки і здійснення принципово оновленої національної промислової стратегії.

1. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

1.1. Тенденції розвитку і проблеми національної промисловості на сучасному етапі

Найважливіші показники сучасного стану і тенденцій розвитку національної промисловості наведено у табл. 1 та на рис. 1.

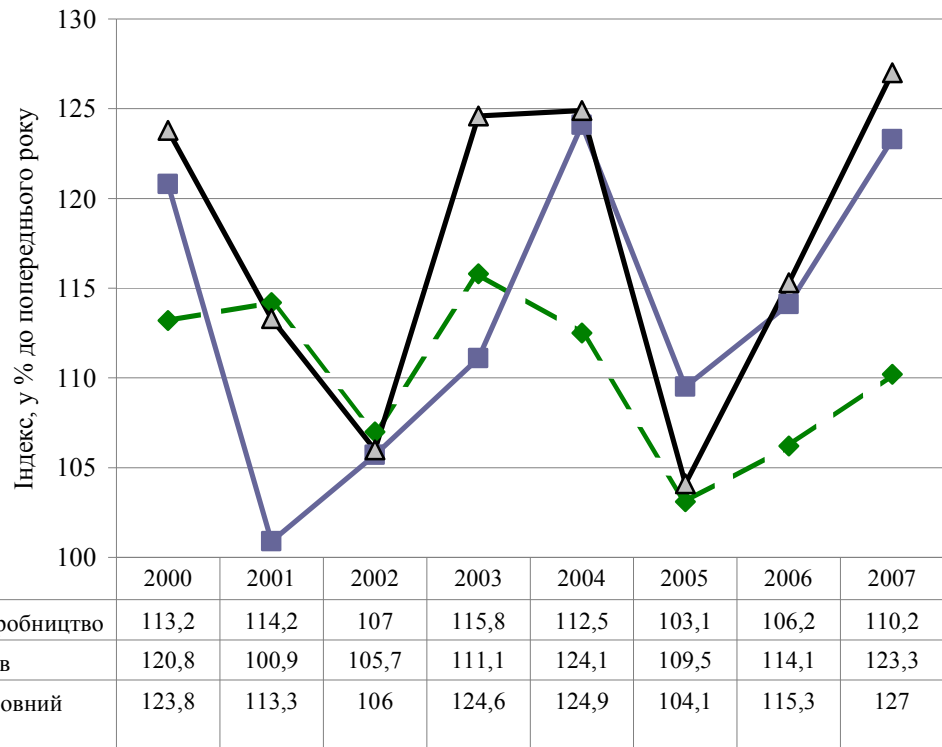
Показники питомої ваги промисловості в економіці підкреслюють важливість вирішення *проблеми підвищення її ефективності* як передумови подальшого соціально-економічного розвитку та посилення конкурентних позицій. Рівень та тенденції показників ефективності (енергоспоживання, фондовіддача, продуктивність праці, витрати на одиницю продукції, рентабельність та ін.) демонструють або відсутність позитивної динаміки, або повільність змін. Досить звернути увагу, що фактично кожне третє промислове підприємство є наразі збитковим.

Трансформаційна криза та нові реалії ринкового господарювання спричинили відчутний вплив на динаміку розвитку промислового виробництва в Україні. Важливими ознаками

промислової динаміки залишаються нестійкість темпів (щорічні коливання у значному діапазоні) та міжгалузєва нерівномірність зростання.

Таблиця 1. Основні показники розвитку промисловості України

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість підприємств	...	47348	50302	52336	53497	54558	54408	...
Частка промисловості в обсягах по економіці, %								
у випуску (в основних цінах)	47,0	48,7	48,4	48,4	48,0	47,8	39,7	46,1
у валовій доданій вартості	31,4	30,6	30,8	30,3	28,5	30,9	31,7	32,2
Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості, тис. чол.	4461,8	4267,2	4063,5	3943,6	3941,2	3913,3	3851,8	3690
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), млрд. грн.	182,7	210,8	229,6	289,1	400,8	468,6	551,7	717,1*
Основні засоби промисловості (у фактичних цінах, на кінець року), млрд. грн.	285,3	311,1	339,2	362,6	420,1	463,0	502,0	645,4*
Експорт, млрд. грн.	81,5	87,0	93,5	125,9	173,2	178,9	195,4	...
Споживання електроенергії, млрд. кВт·год.**	83,2	91,1	91,7	96,4	100,7	101,1	103,5	...
Промислова частка у загальному споживанні умовного палива, %	73,0	88,9	91,0	91,7	91,4	91,3	78,0	...
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8	5,8
Частка збиткових підприємств, %	42	41	42	40	38	37	35	33
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників у промисловості, грн.	291,2	375,2	455,9	553,6	697,4	912,8	1144,6	1482
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	14,8	14,3	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5
Освоєно виробництво	15323	19484	22847	7416	3978	3152	2408	2526

нових видів продукції, найменувань								
Упроваджено нових технологічних процесів.	1403	1421	1142	1482	1727	1808	1145	1419

* Попередні дані.

** Промисловість та будівництво.

Рис. 1. Динаміка показників розвитку промисловості України

1.2. Особливості формування і реалізації промислової політики у трансформаційний період

Разом із проблемами нестійкої динаміки однією з найактуальніших для національної промисловості залишається структурна проблема. *Необхідність її структурного оновлення (у продуктовому, технологічному, галузевому аспектах)* зумовлена орієнтацією обраної моделі розвитку на інноваційний варіант та міжнародну економічну інтеграцію.

Загалом національна промисловість залишається технологічно відсталою, інституційно нерозвинутою, неефективною за соціально-економіч-

ними критеріями виробничо-господарською системою, яка є надто вразливою щодо кон'юнктурних коливань (внутрішнього та зовнішнього походження), із значним потенціалом критичного (негативного) впливу на загальний соціально-економічний розвиток країни у середньо- та довгостроковій перспективі.

Аналіз формування основних тенденцій у національній промисловості дає підстави говорити про зумовленість основних проблем промислового сектору системними недоліками господарського середовища у країні. Це, у свою чергу, потребує нової якості державної

економічної політики, зокрема її промислової складової.

Серед найбільш суттєвих особливостей процесів формування і реалізації державної промислової політики в Україні слід виділити:

відсутність чітко сформульованих стратегічних орієнтирів розвитку промисловості, визначених сфер досягнення і підтримки конкурентоспроможності як у контексті внутрішньої соціально-економічної стратегії, так і в площині гео економічних та геополітичних інтересів держави;

неадекватність інструментів формування і реалізації державної промислової політики новим інституційним умовам, серед яких динамічні зміни у структурі власності, поява нових центрів економічної влади, які приймають рішення, керуючись власними інтересами, що можуть не співпадати із суспільними;

незавершеність системних інституційних та ринкових перетворень як необхідної передумови для ефективного функціонування та динамічного розвитку промислового комплексу (структура і захист прав власності, механізми державного регулювання, економічна інфраструктура, соціально-політичні та соціально-громадянські інститути тощо);

значні суперечності між окремими промисловими галузями, комплексами, виробництвами та пов'язані з ними міжгалузєва (внутрішньопромилова) конкуренція та гостре суперництво у законодавчому полі та владних структурах;

неконтрольованість державою внаслідок системної кризи державного управління чинників, які суттєво впливають на процеси і результати промислової діяльності в Україні, причому не тільки зовнішніх (що певною мірою є об'єктивним), але і внутрішніх;

збереження суперечностей між загальнонаціональними, регіональними та локально-груповими інтересами у сфері промислового розвитку, відсутність ефективних і суспільно прозорих форм взаємодії бізнесу, держави і суспільства і, як наслідок, – вирішальний вплив політичного контексту та лобювання на ухвалення рішень з розробки і реалізації промислової стратегії;

відсутність єдиної суспільно-політичної платформи та політико-економічної волі щодо дій з реформування промислового сектору, збереження високого ступеня ідейно-концептуального протистояння при вирішенні принципових питань – приватизації (наприклад, великих промислових об'єктів або стратегічних підприємств), залучення іноземних інвестицій, вектора і глибини економічної інтеграції тощо;

відставання процесів формування нової суспільної та індивідуальної психології, орієнтованої на особливості ринкової моделі економічних відносин та розвиток економічної глобалізації.

2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ

Нова концепція промислової політики в національній економіці має виходити з *імперативів глобального контексту*, який формується під впливом нової якості гео економічних, геополітичних та цивілізаційних процесів.

Розвиток національних економік у ХХІ ст. значною мірою визначається рядом чинників і вимог, які дістали визначення "глобальних викликів" у результаті загальносвітового (глобального) характеру їх впливу та прояву наслідків.

Серед найважливіших викликів для сучасних держав (Україна не є винятком)

слід виділити: *економічні*, зумовлені динамічним зростанням дефіциту основних виробничих ресурсів, насамперед, невідновлювальних енергоресурсів, а також критичними диспропорціями в їх розподілі між країнами; *екологічні*, пов'язані з критичним порушенням відтворювального балансу "економіка – природа"; *соціально-гуманістичні*, спричинені непропорційністю та нерівномірністю розподілу доходів, приватних і суспільних благ між народами, економічними та соціальними групами; *цивілізаційні*, зумовлені загостренням протистояння етносів, культур, релігій тощо.

Досягнення оптимальних для даного етапу розвитку параметрів, які виступають критеріями національної безпеки та прогресу за зазначеними напрямками (економічним, екологічним, соціально-гуманітарним, цивілізаційним), набуває імперативного характеру при розробці національних соціально-економічних стратегій і програм. Розв'язання цих завдань визначає економічну конкурентоспроможність країни на середньо- та довгострокову перспективу і, як наслідок, – можливості паритетної участі української держави у формуванні нової гео економічної реальності.

У результаті принципів змін, що відбуваються у сучасній світогосподарській системі, змінюються характеристики промислових ринків України та зарубіжжя щодо основних агентів (постачальників і споживачів), їх продуктової і територіальної структури, рівня конкуренції, динаміки і кон'юнктури, техніко-експлуатаційних та споживчих вимог до продукції тощо. Водночас змінюються інтереси найближчих сусідів і економічних партнерів України, що не може не мати наслідків для визначення стратегічних пріоритетів і механізмів реалізації державної промислової політики.

Державна промислова політика (далі – ДПП) як форма реалізації національних інтересів у промисловій сфері має бути адекватною реаліям, цілям

і пріоритетам соціально-економічного розвитку країни на основі гнучких механізмів формування та ефективного регулювання умов економічного та інституційного середовища.

Стратегічні цілі, пріоритетні напрями, завдання та об'єкти ДПП мають формуватися на основі ідентифікації національних конкурентних переваг, обмежень і загроз розвитку, науково обґрунтованого гео економічного та виробничо-ринкового позиціонування (поточного і перспективного) промисловості України у світовій економіці, що інтернаціоналізується та глобалізується (рис. 2).

2.1. Конкурентні переваги, обмеження та загрози розвитку промисловості України

Серед основних конкурентних переваг промисловості України слід виділити:

природно-географічні:

наявність промислових запасів широкого спектру природних ресурсів – енергетичних (вугілля, уранова руда, газ) і неенергетичних (металеві руди, неметалеві корисні копалини – калійна і поварена солі, глини та ін.);

вигідне географічне розташування держави у просторі європейських і світових ринків та транспортних коридорів, що формуються;

достатньо розвинута і диверсифікована транспортна інфраструктура;

факторні:

порівняно кваліфіковані і дисципліновані трудові ресурси;

наявність налагоджених технологій у промислових виробництвах, що базуються переважно на вітчизняній

сировинній базі (видобуток енергетичних і неенергетичних матеріалів, чорна металургія, коксохімічне виробництво, виробництво хімічних добрив, харчова промисловість);

інноваційні:

достатньо високий інноваційний та конкурентний потенціал окремих високотехнологічних видів промислової діяльності (літако- і ракетобудування, суднобудування, атомна енергетика, енергомашинобудування, оборонна галузь);

спрощений доступ до якісних та порівняно дешевих науково-технологічних розробок вітчизняної науки у сфері інформаційно-комунікаційних, біо- та нанотехнологій.

Основні обмеження для динамічного інноваційного розвитку національної промисловості на нинішньому етапі створюють такі явища і процеси:

з боку основних факторів виробництва:

зростаючий дефіцит енергетичних та сировинно-матеріальних ресурсів (як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках), а також погіршення економічних (перш за все – зростання цін) та інституційних (вплив політичних пріоритетів, штучні обмеження конкуренції з боку інтегрованих виробничих структур тощо) умов їх промислового використання;

негативні демографічні тенденції та диспропорції на ринку праці за кількісними, а особливо за якісними параметрами попиту і пропозиції робочої сили;

значні обсяги дефіциту внутрішніх фінансово-інвестиційних ресурсів (корпоративних, банківських, фондового ринку, бюджетних) відносно реальних потреб в оновленні та збільшенні капіталу;

високий рівень технічної, технологічної, організаційної та управлінської відсталості основної маси

промислових підприємств при збереженні низької інноваційної активності;

з боку макроекономічного середовища:

високий рівень інфляції та інфляційних очікувань (обмежує виробництво та інвестиції в основний капітал);

високий рівень відсоткових ставок по довгострокових інвестиційних кредитах (обмежує інвестиційно-інноваційні процеси);

занижений курс національної валюти (стимулює зростання "імпортованої" інфляції, знижує купівельну спроможність на внутрішньому ринку);

дефіцит торговельного балансу (негативно впливає на курс національної валюти, стимулює інфляцію);

з боку інституційного середовища:

нерозвиненість базових інститутів промислової інфраструктури (фондового ринку, товарних бірж, структур інформаційно-консалтингового та венчурного бізнесу тощо);

низький рівень внутрішнього конкурентного середовища (значний монопольний сектор, морально застарілі форми і методи конкуренції, які межують з протиправною діяльністю, законодавча неврегульованість питань переходу до сучасних норм і правил);

недосконалість бюджетно-податкової (у контексті рівномірного розподілу податкового тягаря і недопущення фіскальної дискримінації) і фінансово-кредитної (у контексті інвестиційного забезпечення процесів промислового розвитку) систем.

Основними загрозами для досягнення цілей державної промислової політики є:

макроекономічна і політична нестабільність;

несприятлива динаміка і кон'юнктура ділової активності в національній та світовій економіці;

несприятливе інституційне середовище процесів розвитку національної промисловості;

відставання розвитку національних науково-технічної та інноваційної систем від світових параметрів та внутрішніх потреб промислового зростання;

порушення принципів економічного паритету та взаємовигідності у міжнародних економічних відносинах.

Найнебезпечнішими ризиками при реалізації стратегічних завдань державної промислової політики у середньостроковій перспективі слід вважати такі:

обмеження (часткова втрата) реального державного економічного суверенітету та керованості економічними процесами (через недосконалість механізмів приватизації, банківської діяльності, капіталізації, структурних змін, міжнародної інтеграції та ін.);

зростання економічних диспропорцій розвитку галузей (видів діяльності), регіонів, інституційних секторів тощо (через відмінності у темпах, структурі та комплексності перетворень);

втрата або критичне звуження сфери діяльності окремих низькоконкурентних, але важливих з позицій національної безпеки, промислових виробництв (через надмірне посилення конкурентного тиску на ринках);

надмірно динамічне та глибоке проникнення нерезидентських ТНК у стратегічно важливі сектори національної промисловості;

зростання негативних соціальних наслідків та поглиблення соціальних суперечностей.

2.2. Економічне позиціонування національної промисловості

Вибір гео економічної позиції національної промисловості зумовлює провідні напрями участі у поглибленні міжнародного розподілу праці та переходу до реалізації глобальних (регіональних) стратегій виробництва і розширеного відтворення на засадах взаємовигідного партнерства й інтеграції.

В основу визначення стратегічних напрямів, темпів і форм інтеграції української промисловості в економічний, технологічний, науковий простір світової економіки мають бути покладені системні аналітичні оцінки тенденцій, можливостей, ризиків і наслідків у широкому сенсі (не тільки суто комерційних).

З огляду на сучасний стан національної промисловості, тенденції світогосподарського розвитку та пріоритети внутрішньої соціально-економічної стратегії України *об'єктивно необхідною є принципова зміна базових орієнтирів позиціонування у світовому промисловому просторі* у його двох основних вимірюваннях – гео економічному та виробничо-ринковому (рис. 3).

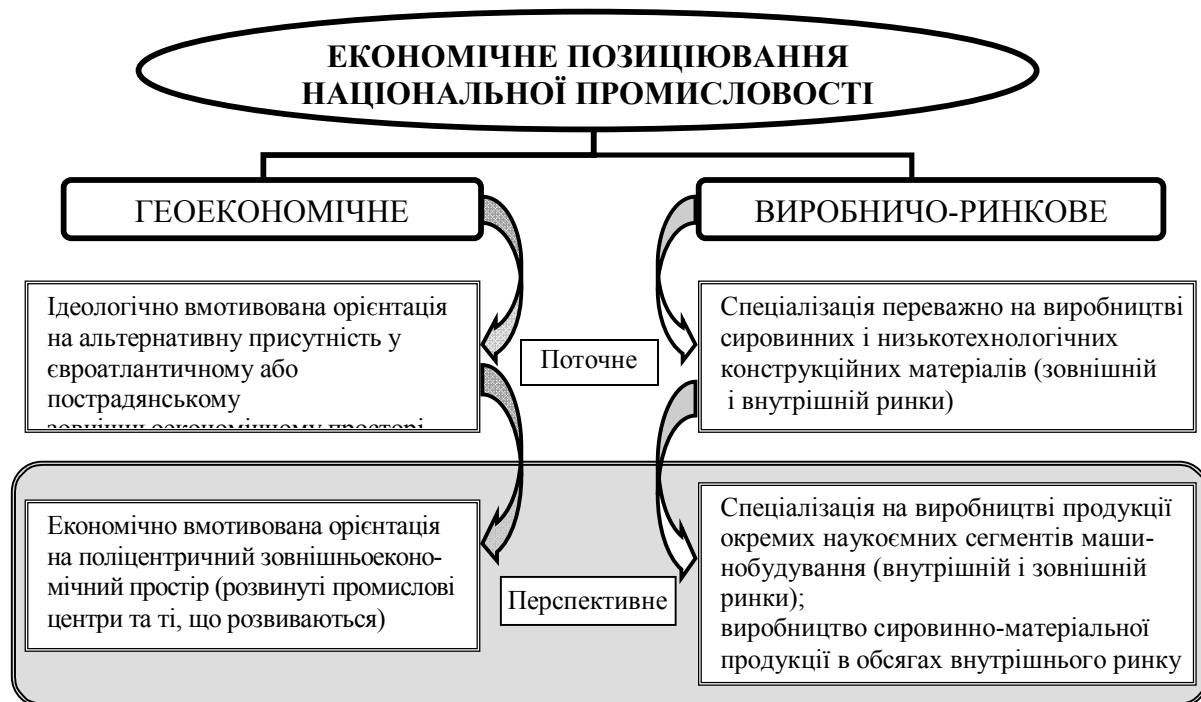

Рис. 3. Характеристика економічних позицій промисловості України у світовому господарстві

Формат змін гео економічного позиціонування національної промисловості у світовому економічному просторі, що динамічно розвивається і структурно трансформується, характеризується таким чином:

поточне – переважно ідеологічно вмотивована орієнтація на альтернативну присутність або в євроатлантичному, або у пострадянському політико-економічному просторі (залежно від поточної політичної кон'юнктури);

перспективне – переважно економічно вмотивована орієнтація на поліцентричний політико-економічний простір з перспективами паритетної участі у міжнародному розподілі праці та інтегрованих структурах як розвинутих традиційних промислових центрів (ЄС), так і нових, що динамічно розвиваються (зокрема, БРІК, ОЧЕС та інші).

Ефективне міжнародне економічне співробітництво у виробничій, торговельній, фінансовій, науково-

технічній сферах набуває імперативного значення на сучасному етапі і потребує адекватної політико-економічної реакції держави. Але слід урахувати, що реалізація інтеграційного імперативу у промисловій політиці потребує виваженого підходу та суспільного сприйняття вибору, оскільки це зачіпає такі значущі для держави проблеми, як національна безпека, економічний суверенітет, структурні реформи, соціально-гуманітарний розвиток.

Обґрунтованість вибору *виробничо-ринкових позицій* національної промисловості на внутрішньому та зовнішньому ринках суттєво позначається на ефективності здійснення промислової політики, перспективах і результатах участі країни у продуктивній та технологічній спеціалізації, пріоритетах і реальних можливостях входження до бізнес-інтеграційних структур.

Аналіз кон'юнктури і тенденцій розвитку найважливіших промислових ринків та оцінки потенціалу національного промислового виробництва з урахуванням існуючих та нових конкурентних переваг, які мають бути сформовані, дають підстави для таких висновків щодо *стратегічної траєкторії змін виробничо-ринкового позиціонування*:

поточне – спеціалізація переважно на виробництві сировинної продукції та конструкційних матеріалів низького ступеня переробки (для зовнішнього і внутрішнього ринків);

перспективне – спеціалізація на виробництві для внутрішнього та зовнішнього ринків продукції окремих наукоємних сегментів машинобудівної та оборонної галузей, серійної техніки нового покоління для агропромислового комплексу, високотехнологічних конструкційних матеріалів для промисловості і будівництва; збереження виробництва сировинно-матеріальної продукції переважно для внутрішньої промислової переробки.

2.3. Стратегічна мета і завдання державної промислової політики

Виходячи з окреслених конкурентних переваг промисловості України, перспектив її гео економічного та виробничо-ринкового позиціонування, *стратегічна мета державної промислової політики на середньострокову перспективу (до 2020 р.) полягає у селективному формуванні і підвищенні конкурентоспроможності обраних видів промислової діяльності і продукції на внутрішньому і зовнішніх ринках на основі переходу до якісно нової – інноваційної – моделі розвитку, освоєння нових ринків та ефективної участі в інтеграційних процесах.*

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити *пріоритетні завдання щодо державного сприяння і підтримки:*

збереження оптимальних обсягів виробництва і підвищення конкурентоспроможності галузей промисловості, що базуються переважно на використанні власної сировинно-матеріальної бази і мають освоєні ринки збуту (чорна металургія, хімічна, деревообробна, харчова промисловість);

розвитку наукоємних спеціалізованих виробництв, за якими Україна вже має або може мати високі конкурентні позиції у регіональному та глобальному масштабах (авіакосмічна галузь, суднобудування, виробництво зброї, енергетичне машинобудування тощо), та *формування на цій основі сучасних конкурентоспроможних промислових структур національного базування у секторі високотехнологічних виробництв* (ТНК, кластерів та інших сітьових утворень);

комплексної реструктуризації галузей з низькими конкурентними характеристиками і потенціалом, необхідність функціонування і розвитку яких визначається вимогами національної безпеки, соціального й екологічного характеру (зокрема, вугільна і легка промисловість).

2.4. Цільові пріоритети

Цільовими пріоритетами розвитку промисловості України є інноваційний, екологічний та соціальний.

І н н о в а ц і й н и й п р і о р и т е т . Оскільки потенціал соціально-економічних ефектів попередніх технологічних інновацій минулого століття, на яких поки що базується промисловість України, практично використано, *стрижневою ідеєю державної промислової політики на сучасному етапі має стати*

інноваційний технологічний прорив на рівень V-VI технологічних укладів.

Ураховуючи відносно малі бюджетні можливості щодо забезпечення такого прориву, державні ресурси мають бути сконцентровані на підтримці обмеженої кількості прогресивних (проривних) технологій.

Основними критеріями відбору пріоритетних технологій як об'єктів державної фінансово-економічної підтримки доцільно вважати:

системоутворююче значення для розвитку прогресивного технологічного укладу у певній галузі або комплексі виробництв (наявність системних наслідків);

відповідність специфіці перспективного виробничо-ринкового позиціонування промисловості України у світі;

високий рівень забезпеченості вітчизняними науково-дослідними, дослідно-конструкторськими та експериментальними розробками.

Існуючі характеристики інноваційних процесів у промисловості України свідчать, що в межах здійснюваної промислової політики постулат нарощування інноваційності наразі не набув належних організаційно-економічних механізмів та інституційного забезпечення для його реалізації.

Нечутливість до інновацій підтримується рядом чинників економічного й інституційного характеру.

Серед економічних чинників найбільш суттєвими є незадовільні параметри інноваційного попиту (за рівнем, динамікою, структурою), спричинені структурними особливостями національної економіки і ресурсними обмеженнями фінансово-кредитної системи (насамперед, щодо ресурсів "довгих" грошей). Домінування базових

галузей первинних переділів, які тримаються на III-IV технологічних укладах, експортно-сировинна орієнтація промисловості, структурні викривлення у бік сектору проміжного споживання та імпорту джерел забезпечення енергетичними ресурсами, порівняно обмежені фінансові можливості вітчизняних комерційних банків та їх недостатня зацікавленість в інвестуванні реального сектору, слабкорозвинутий фондовий ринок – такими є основні чинники, що стримують процес формування сукупного інноваційного попиту в національній економіці.

Інноваційна криза породжена також незавершеністю інституціоналізації інноваційної політики, а саме несформованістю відповідних бізнесових структур та ефективних механізмів державного регулювання інноваційної діяльності, і головним чином – незрілістю інститутів ринкової конкуренції.

Виходячи із зазначеного *головними завданнями промислової політики щодо стимулювання інновацій* мають стати:

стимулювання сукупного інноваційного попиту національних споживачів та надання вигідних умов виробникам відповідної продукції для його задоволення на зовнішніх ринках;

ефективна державна підтримка виробників та експортерів високих технологій і вироблених з їх використанням продуктів;

розширення платоспроможного попиту сектору кінцевого споживання як більш динамічного та чутливого до новітніх зразків продукції та послуг;

сприяння здійсненню ефективної взаємодії промисловості з усіма структурами національної інноваційної системи, що формується.

Екологічний пріоритет обумовлений вимогою *екологізації промислового виробництва* у

комплексному розумінні – з точки зору поліпшення екологічних характеристик як технологічних процесів, так і виробленої продукції.

Екологічність виробництва – надзвичайно суворий імператив для промислової політики промислово розвинутих країн, завдяки чому стимулюються масштабні технологічні та продуктові інновації, змінюються пріоритети бізнесу. Причому економічні механізми працюють таким чином, щоб *насамперед стимулювати використання екологічних технологій, а не компенсувати шкідливі наслідки відсталих*. Недотримання сучасних екологічних характеристик технологій і продукції є значною перешкодою на шляху забезпечення стратегічної конкурентоспроможності національної промисловості в цілому та окремих виробництв. Подальше погіршення екологічних параметрів продукції та технологій зумовить звуження присутності національних товаровиробників як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

Актуальність дотримання вимог екологічності як пріоритету промислової політики є очевидною. У 1998-2007 рр. в Україні зберігалася стійка тенденція до посилення техногенного навантаження на довкілля. Середньорічний темп приросту викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря за цей період склав 2,3%, при цьому 65% всіх викидів припадає на промисловий комплекс. Питома вага забруднених стічних вод у загальному обсязі водовідведення зросла до 43% при щорічному споживанні свіжої води у промислових цілях у розмірі 58% від загального водозабору. Відбулося значне зростання обсягів утворення промислових відходів I-III класів небезпеки, що водночас супроводжувалось скороченням рівня їх утилізації (на 20% порівняно з 1998 р.).

Основними причинами підвищення техногенного навантаження на території України залишаються: неефективна, надмірна ресурсо- та енергоємність виробництва; застаріла галузева структура; моральний і фізичний знос основних виробничих фондів, у тому числі природоохоронного призначення; недосконалість нормативно-правового забезпечення та відсутність ефективного механізму практичної реалізації основоположних природоохоронних принципів.

Основними напрямками забезпечення екологічної модернізації промислового комплексу як запоруки сталого розвитку національної економіки мають стати:

активізація та підвищення ефективності впровадження ресурсозберігаючих та природоохоронних технологій;

освоєння новітніх технологій альтернативної енергетики та поширення використання відновлювальних джерел енергії;

удосконалення економічного механізму забезпечення екологічної рівноваги у регіонах і країні в цілому.

Соціальний пріоритет промислової політики пов'язаний з такою глобальною закономірністю суспільного розвитку, як соціалізація економічної сфери. Однією з її вимог є суспільне сприйняття економічних, у тому числі промислових, стратегій і проектів через активний політичний, бізнесовий і громадський діалог.

Відповідно до цього мають зазнати суттєвих змін усі процеси і технології, пов'язані як із формуванням державної промислової політики (щодо вибору концепцій, механізмів, інструментів), так і з її здійсненням (у сфері контролю за виконанням цілей і завдань, поточних коригувань тощо). Роль і функції уряду – окреслити пріоритети, дати відповідний сигнал бізнесу і забезпечити відкрити

проінформованість про стратегічні наміри держави.

2.5. Галузеві пріоритети

Галузеві пріоритети державної промислової політики відбираються з урахуванням цільових стратегічних пріоритетів промислового розвитку, реальних технологічних, фінансово-економічних та організаційних параметрів конкретних виробництв, а також наявних науково-технологічних заділів з провідних сучасних технологій – інформаційно-комунікаційних, біо- та нанотехнологій.

Крім того, з урахуванням існуючих обмежень і загроз внутрішнього та зовнішнього походження (ресурсні, структурні, динамічні, кон'юнктурні) при виборі структурно-галузевих пріоритетів Україні недоцільно повторювати шлях, пройдений розвинутими країнами, що винесли і продовжують виносити виробництва промислових товарів за межі своїх кордонів.

Оптимальний шлях розвитку промисловості України полягає у збереженні й ефективному нарощуванні національного промислового потенціалу переважно на власній території і власній ресурсній базі з урахуванням сучасних екологічних вимог, з достатнім рівнем диверсифікації (за продуктовою і технологічною структурою), орієнтованого на визначальний вплив внутрішнього ринку як чинника зростання.

Це дозволить зменшити ризики від впливу неконтрольованих зовнішніх чинників на динамічні та структурні параметри промислового розвитку. Виходячи з цього *традиційні базові галузі сировинно-матеріального сектору промисловості мають розвиватися і надалі, але тільки на принципово новому техніко-технологічному фундаменті в*

економічно доцільних та екологічно припустимих межах.

Відповідно до вищезазначеного *галузевими пріоритетами* державної промислової політики у середньостроковій перспективі мають стати:

наукоємні машинобудівні виробництва (авіаційна та ракетно-космічна галузь, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування, енергетичне і транспортне машинобудування, високотехнологічне обладнання для добувної та металургійної промисловості);

приладобудування (високотехнологічні прилади і системи широкого функціонального та галузевого призначення, зокрема, для розвитку житлово-комунальної та соціальної – охорона здоров'я, освіта – сфер);

оборонно-промисловий комплекс (виробництво сучасних видів озброєння та військової техніки);

виробництво екологічно і біологічно чистих харчових продуктів;

видобуток паливно-енергетичних корисних копалин та новітні види виробництв з їх комплексного використання та переробки;

виробництво електроенергії, у тому числі на основі відтворювальних і нетрадиційних ресурсних джерел;

базові переробні виробництва (металургія, хімія та нафтохімія).

2.6. Суб'єкти промислової політики

Головним суб'єктом державної промислової політики виступає *держава через повноважні органи державної влади й управління.*

Визначення функцій і компетенцій держави як суб'єкта державної промислової політики і, як наслідок, – конкретних форм та інструментів реалізації обраної стратегії

безпосередньо пов'язане з концептуальним баченням *ролі та функцій держави в економіці*. Вибір між різними типами державного регулювання (державний "мінімалізм", державний "дирижізм" або певний баланс ринку й держави) визначає загальну архітектуру механізмів впливу на промисловий розвиток, можливості та напрями застосування тих чи інших методів і інструментів.

Концептуальна позиція у цьому питанні передбачає певну конкретизацію ідеологічних засад промислової політики. А вони, у свою чергу, пов'язані з орієнтирами суспільно-політичного устрою та державного розвитку. Принагідно зазначимо, що нині досить активно артикульованою є політична теза про відсторонення бізнесу від влади. Її сутність і значення – реалізація демократичної ідеї рівності всіх учасників бізнесу через рівновіддаленість їх від наймогутнішого носія інституційного ресурсу – держави. Це, безумовно, може стати значним кроком у напрямі до європейської демократичної моделі відносин держави з корпораціями, в основі якої – забезпечення загальних для всіх "правил гри".

Подібний тип взаємовідносин міг би бути ефективним для процесів формування і реалізації промислової політики в Україні. Проте він передбачає високий ступінь зрілості всіх інституцій і соціально-політичної однорідності суспільства. Українські реалії цим не відзначаються. Держава поки що не може "піднятися" на рівень політичної незаангажованості і, як наслідок, забезпечити уособлення інтересів дійсно усього суспільства в їх збалансованому за певними критеріями вигляді. На ситуацію впливає також слабкість, нерозвиненість громадянського суспільства, яке є об'єктивно зацікавленим у "державі-організаторі"

демократичного типу. Для бізнесу бажанішою є "державо-ліберал", а для профспілок – держава авторитарного типу зі значними можливостями реалізації соціальних гарантій та механізмами контролю.

На сучасному етапі суспільного розвитку України повне "розлучення" держави і бізнесу є не можливим. Але хоча б часткове виведення законодавчого і виконавчого (адміністративного) механізмів із-під бізнесового тиску мало б позитивний вплив на розвиток саме демократичної моделі державного регулювання промисловості. Завдяки цьому можуть бути забезпечені реальні зрушення в напрямі орієнтації державної промислової політики на довгострокові інтереси суспільства в цілому на протигагу її сьогоденній "рефлексії" на кон'юнктурні інтереси бізнесових суб'єктів.

Доцільним є систематичне залучення бізнесу до процесів формування загальнопромислової і галузевих стратегій та механізмів їх реалізації на етапах узгодження інтересів, аналізу і прогнозів щодо ринкової ситуації та реальних перспектив розвитку виробництва. Основними виразниками бізнесових інтересів мають стати асоціації (спілки) за видами промислової діяльності.

Соціально-економічні інтереси найманих працівників щодо цілей і стратегій промислового розвитку мають представляти професійні організації.

Роль регіональних органів влади як суб'єктів, що беруть участь у виробленні та здійсненні державної промислової політики, також має бути приведена у відповідність до вимог трансформації системи державного управління.

У такий спосіб структура суб'єктів державної промислової політики стає максимально наближеною до всіх учасників промислової діяльності, що

має забезпечити вищу якість самої політики та її результатів.

2.7. Об'єкти промислової політики

Вибір *об'єктів* державної промислової політики та відповідних інструментів її реалізації здійснюється з урахуванням *структурно-інституційних особливостей* двох основних груп промислових підприємств:

(А) – *промислові підприємства державної (державної корпоративної) і комунальної (комунальної корпоративної) форм власності*, стосовно яких держава й органи місцевого самоврядування можуть застосовувати методи адміністративної (планові завдання, кадрова політика) і прямої економічної (субсидії, прями інвестиції) дії;

(Б) – *промислові підприємства приватної форми власності*, відносно яких держава й органи місцевого самоврядування можуть застосовувати головним чином опосередковані методи управління (через фінансово-економічні та інституційні механізми).

Підприємства групи (А) складають тепер меншу частку промисловості.

У свою чергу група (Б), що є домінуючою у вітчизняній промисловості, може бути умовно розподілена на два сектори:

(Б₁) – олігополістичний сектор великого бізнесу (неформальні і формальні фінансово-промислові групи);

(Б₂) – конкурентний сектор малого і середнього бізнесу.

Особливості організаційно-економічних та інституційних умов, у яких функціонують зазначені групи промислових підприємств, обумовлюють специфіку застосовуваних форм і методів здійснення промислової політики.

Розвиток інтеграційних процесів і, зокрема, вступ до СОТ спричиняють

необхідність оптимізації вибору функціональних сфер як об'єктів державної промислової політики.

Серед основних функціональних сфер, що визначають тенденції промислового розвитку, – науково-інноваційна, виробничо-збутова, фінансово-кредитна, організаційно-управлінська, інфраструктурна та інституційна (регуляторна).

Для реального переходу до інноваційної моделі промислового розвитку, прискореного формування високотехнологічного сектору та вдосконалення організаційно-структурних характеристик промисловості як головних передумов суттєвого підвищення її конкурентоспроможності доцільно вважати пріоритетами промислової політики такі сфери й об'єкти:

науково-інноваційна діяльність у промисловості загалом із диференціацією форм і методів підтримки і регулювання НДДКР та інноваційних процесів за пріоритетними цільовими напрямками (забезпечення національної безпеки, ресурсозбереження, екологічності виробництва і продукції, комплексний розвиток наукоємних та високотехнологічних виробництв тощо); окремі системоутворюючі інноваційні проекти галузевого, міжгалузевого, регіонального та загальноекономічного значення (продуктово-технологічні чи інфраструктурні);

комплексні проекти організаційно-структурного розвитку промислового сектору (для формування та ефективного функціонування національних виробничо-господарських структур сучасного рівня, здатних реалізовувати промислові стратегії єврорегіонального та глобального масштабів);

проекти, спрямовані на поглиблення інтеграції національних

промислових виробництв у світові економічні процеси й структури.

2.8. Напрями, механізми та інструменти реалізації

Виходячи з інституційних, ринкових та функціональних особливостей об'єктів промислової політики, ефективне державне регулювання у промисловій сфері може бути реально забезпечене за такими напрямками:

1. *Формування сприятливих умов для розвитку всієї промисловості* шляхом:

реалізації системних заходів щодо державної підтримки сфер науки й освіти, насамперед прикладних і фундаментальних наукових досліджень, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, інженерної і робітничої професійно-технічної підготовки;

поліпшення інституційної структури економіки та її інфраструктурного забезпечення, у тому числі на основі забезпечення захисту прав власності, вдосконалення регулювання діяльності природних монополій та загального конкурентного середовища, формування сучасної національної інноваційної системи з повноцінними складовими галузевого, регіонального та корпоративного рівня, розвитку інформаційно-комунікаційних систем, транспортних мереж тощо;

системного вдосконалення законодавчо-нормативної бази регулювання комерційної діяльності.

2. *Формування спеціальних механізмів реалізації промислової політики* на основі врахування сучасних особливостей зазначених об'єктів державної політики (табл. 2).

Таблиця 2. Основні інструменти державного регулювання за групами промислових об'єктів

Група об'єктів	Пріоритетні інструменти державної промислової політики
(А): державні і комунальні промислові підприємства	Реструктуризація, державні замовлення, субсидії, прямі інвестиції
(Б₁): приватні промислові підприємства олігополістичного сектору (великий бізнес)	Курсова політика, митна політика, нетарифне регулювання ЗЕД
(Б₂): приватні промислові підприємства конкурентного сектору (малий і середній бізнес)	Податкові пільги, прискорена амортизація, державна підтримка кредитів, регулювання конкурентного середовища

Для державних підприємств, регульованих за принципом "державного дирижизму", ефективною стратегією промислового розвитку може стати формування високотехнологічних науково-виробничих комплексів корпоративного типу за прямої організаційної участі та фінансової підтримки держави (в авіаційному машинобудуванні, виробництві ракетно-космічної техніки й озброєння, вугільній промисловості). Для цього може бути

використаний досвід колишнього СРСР щодо участі держави у створенні, функціонуванні й розвитку промислових науково-виробничих комплексів, у межах яких забезпечувалася організаційна та функціональна взаємодія НДДКР та виробництва провідної високотехнологічної продукції. І сьогодні в Україні аналогічні комплекси можуть стати генератором розробки і подальшого розвитку виробництв сектору *high-tech*.

Для великого бізнесу, який контролюється фінансово-промисловими групами, доцільним є регулювання за принципом балансу держави і ринку, державна підтримка його у конкурентній боротьбі з іноземними виробниками на зовнішніх та внутрішньому ринках засобами курсової та митної політики, нетарифного регулювання. Державна політика стосовно цієї групи об'єктів має сприяти їх виходу на світові фондові ринки через реальне (а не номінальне, як тепер) "відкриття" корпорацій, забезпечення мотивації їх власників до ефективного використання активів (а не пошуку ренти) на основі інновацій, упровадження природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій.

Для малого і середнього бізнесу, регульованого за принципом "державного мінімалізму", пріоритетне значення має налагодження ефективної дії традиційних ринкових стимулів розвитку у формі податкових пільг, прискореної амортизації, державних гарантій і субсидування кредитів. Ця група об'єктів державної промислової політики має забезпечити поширення інновацій, задоволення попиту на споживчі промислові товари та послуги на внутрішньому ринку.

У контексті проблеми застосування ефективних механізмів та інструментів промислової політики особливе значення має питання оптимізації конкурентного середовища – визначення меж ефективного конкурентного тиску, які є припустимими та доцільними для досягнення стратегічних цілей промислового розвитку у конкретних видах діяльності, у конкретні періоди, з урахуванням їх стану, внутрішніх проблем і перспектив. Відповідь на це питання є підґрунтям для рішень про необхідні масштаби, функціональні сфери та форми державного втручання.

В умовах інтеграції при формуванні національного конкурентного середовища найбільш актуальною стає проблема забезпечення конкурентної транспарентності економік – партнерів. У разі порушення принципу максимальної схожості параметрів конкурентного середовища та синхронності їх змін на ринках країн – економічних агентів можливі суттєві ризики та негативні соціально-економічні наслідки для окремих виробництв та економіки України в цілому.

Активізація інтеграційних процесів, зокрема приєднання до СОТ, призведе до відчутних змін у царині формування конкурентного середовища у промисловості, переважно в бік посилення тиску на вітчизняних виробників – як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Тому послідовне дотримання принципу конкурентної симетрії має стати обов'язковою умовою при виборі механізмів та інструментів державного захисту і підтримки промислових виробництв і виробників за визнаними міжнародно-правовими нормами і принципами.

Водночас у межах промислової політики доцільно забезпечити збалансування інтересів різних галузей (видів промислової діяльності) та стимулювати ефективну внутрішньогалузеву конкуренцію як важіль підвищення цінової конкурентоспроможності.

Для досягнення стратегічних цілей державної промислової політики мають бути обрані адекватні механізми та інструменти, серед яких потенційно ефективними є такі:

фінансово-економічний блок:

розширення обсягів державного замовлення на проведення НДДКР та промислове освоєння технологій і продукції, які є стратегічними пріоритетами у контексті забезпечення

інноваційного розвитку та конкурентоспроможності;

бюджетне фінансування формування і розвитку високотехнологічних виробництв у державному секторі, сучасної промислової інфраструктури та НДДКР загальнопромислового значення, у тому числі на засадах програмно-цільового розподілу бюджетних коштів усіх рівнів; системне вдосконалення податкового регулювання в напрямі оптимізації його впливу на параметри промислової динаміки, інвестиційно-інноваційні процеси та характеристики еколого-економічного балансу економічного розвитку;

посилення тактичної гнучкості тарифного регулювання експорту-імпорту промислової продукції з урахуванням вимог СОТ та відповідної практики державного втручання;

ефективне використання потенціалу методів нетарифного регулювання експорту-імпорту в інтересах захисту економічних інтересів вітчизняних товаровиробників у визнаних міжнародною практикою правових формах;

всебічне стимулювання процесів капіталізації промислових активів (підприємств) як основи активізації інвестицій та ефективною інтеграції у світогосподарський простір;

реструктуризація існуючого акціонерного капіталу національної промисловості з метою зближення його з реальним капіталом та забезпечення економічно доцільної деконцентрації економічної влади закритих господарських структур;

грошово-кредитний блок:

приведення валютного регулювання, насамперед курсової стратегії і тактики, у відповідність до цілей підвищення конкурентоспроможності стратегічно значущих виробництв, забезпечення

прозорості та передбачуваності валютної політики при дотриманні балансу інтересів усіх основних сторін валютних відносин та збереженні стратегічної орієнтації на стабільність національної валюти;

розширення обсягів і підвищення ефективності довгострокового кредитування промисловості комерційними банками України на основі його економічного і податкового стимулювання, законодавчого забезпечення вирішення проблеми асиметричної інформації, вдосконалення механізмів обов'язкового резервування по пасивних та активних операціях, гарантування захисту прав кредиторів;

збільшення обсягів фінансування через фондовий ринок на основі підвищення "прозорості" і "розкриття" українських корпорацій, створення економічних та організаційних стимулів для їх інвестиційно-інноваційного розвитку на основі ефективного використання наявних активів і залучених коштів, подальшого вдосконалення нормативно-правової бази функціонування фондового ринку;

здійснення політики стимулювання та підтримки "інноваційно зв'язаних" інвестицій та кредитів;

організаційно-інституційний блок:

сприяння формуванню та забезпеченню конкурентоспроможності сучасних промислових структур інтегровано-сітьового типу з високим науково-технологічним та фінансово-економічним потенціалом інноваційного розвитку, насамперед, у галузях, орієнтованих на V-VI технологічний уклади;

посилення державної цільової підтримки формування ефективних науково-технологічних і промислових кластерів внутрішньорегіонального, національного та транскордонного форматів як сприятливого організаційно-

економічного середовища для розвитку висококонкурентних виробництв;

розвиток прозорості системи державно-приватного партнерства на національному та регіональному рівнях для підвищення ефективності процесів розробки і реалізації промислової політики;

підвищення якості державного управління процесами формування й функціонування національної інноваційної системи на всіх рівнях – державному, регіональному, галузевому, підприємницькому, насамперед, шляхом удосконалення правового захисту інтелектуальної власності, суб'єктів науково-технічної та інноваційної діяльності, сучасного інформаційного забезпечення та посилення економічної мотивації;

розширення в економічно доцільних межах регуляторних функцій держави щодо діяльності природних монополій;

розвиток нормативно-правової бази та інструментарію підтримки ефективного рівня конкурентного тиску на стратегічно важливих промислових ринках;

поліпшення економічної та інституційної підтримки малого і середнього бізнесу у промисловості як стабілізуючого та інноваційно гнучкого елемента сучасних виробничо-господарських систем.

забезпечення ефективної взаємодії інфраструктурних учасників ринку фінансових послуг – фінансових посередників, бірж, торговельно-інформаційних систем, депозитарно-клірингових установ, оціночних, аудиторських та інших структур, формування сприятливого інституційного середовища для їх функціонування і подальшого розвитку;

здійснення організаційно-координаційної та фінансової підтримки формування сучасної інформаційно-

комунікаційної бази промисловості, у тому числі на основі створення систем автоматизованого управління підприємствами, проектування, підтримки управлінських рішень та входження у світові мережі електронних ресурсів і електронного бізнесу.

2.9. Законодавчо-нормативне забезпечення

Недосконалість чинної системи законодавчого забезпечення розвитку промисловості пов'язана з відсутністю єдиної методологічної, методичної та організаційної основи для розробки документів, низьким рівнем узгодженості галузевих стратегій і нормативних актів, "моральною застарілістю" більшості з них, різним правовим статусом концепцій і програм. Це суттєво впливає на якість розроблення та реалізації промислової політики.

З метою підвищення ефективності регулятивного впливу держави на процеси промислового розвитку доцільним є ухвалення Закону України "Про державну політику розвитку промисловості", який регулюватиме відносини між суб'єктами промислової діяльності та органами державної влади й управління загальнонаціонального і регіонального рівнів.

У цьому законі необхідно передбачити:

зобов'язання уряду щодо формування стратегій розвитку окремих галузей і промисловості в цілому з обов'язковим затвердженням якісних і кількісних показників, у тому числі обсягів державного фінансування;

періодичну звітність уряду про досягнуті кількісні і якісні результати реалізації державної промислової політики;

порядок поточного коригування завдань і контрольних показників промислового зростання та оновлення

цілей, критеріїв і механізмів реалізації промислової політики на наступний стратегічний період.

Реалізація промислової політики на основі Закону України "Про державну політику розвитку промисловості" дозволить комплексно підійти до вирішення проблем вітчизняного промислового комплексу з урахуванням фінансово-економічного, технологічного, інституційного та соціального напрямів його розвитку, підвищити рівень міжгалузевої координації цілей і заходів, посилити взаємну відповідальність усіх суб'єктів промислової діяльності. Законодавчі акти, що регулюють функціонування та розвиток окремих видів промислової діяльності, мають розроблятися у рамках загального закону.

Конкретизація методичних підходів і рекомендацій щодо застосування зазначених механізмів та інструментів промислової політики України, її законодавчого забезпечення потребують подальшого опрацювання.